

ОСМИСЛИТИ ДИСКУРС КАТАСТРОФІЗМУ УКРАЇНСЬКОГО ФОЛЬКЛОРУ

[Кузьменко О. Драматичне буття людини в українському фольклорі: концептуальні форми вираження (період Першої та Другої світових воєн): монографія. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2018. – 728 с.]

Ще за недалеким “шелом’янем” двадцяте століття, а межові геополітичні реалії українського сучасного хронотопу знову актуалізують трагіку й героїку цієї “епохи катастрофізму” (К. Вика) і всю сукупність досвідів виживання українського етносу та його держави, серед яких найважливішими є модули пам’ятання й омовлення травм. Наше “тут і тепер” (ідеться про потребу продуктивних національних життєвих практик) окреслює вчасність появи студії Оксани Кузьменко, присвяченої осмисленню парадигми екзистенційних станів в умовах межових ситуацій історичних періодів ХХ ст., її конструктивного “когнітивного значення” (с. 14).

Уперше в національній гуманітаристиці так системно репрезентовано широкий фольклорний матеріал, який охоплює різножанрові артефакти усної народної творчості, а також матеріали з так званого інтерпретаційного поля фольклору, що стосується кризових періодів української історії в “кінцевітньому” (О. Стефанович) двадцятому: Велика війна (1914 – 1918), українсько-польська та українсько-більшовицька війни (1918 –

1921), Голодомори (1921, 1932 – 1933, 1947), Друга світова війна (1939 – 1945), кількарізкові депортації за межі рідної землі. Об’єкт дослідження також розширено за рахунок уведення синхронних і діяхронних типологічних зіставлень його з явищами інших національних фольклорних систем – польськими, болгарськими, російськими, білоруськими, сербськими, угорськими та ін.

2010 р. у розвідці Романа Кирчіва

“Двадцять століття в українському фольклорі” було актуалізовано проблему фольклористичної артикуляції віку. Екзистенційні вібрації, що є маркерами означеного часу, у фольклористиці досліджувались на прикладі окремих жанрів чи періодів спорадично. У літературознавстві здійснюється на укр о в е о м о в л е н н я д и с к у р с у катастрофізму – через екзистенційні моделі, концепт травми – текстово, генераційно, періодом.

Тоталітарні умови функціонування української фольклористики свого часу не дозволяли актуалізувати й означений ракурс проблеми, і табуйовані через власне антиімперський статус фольклорні джерела та фольклористичні практики. Суттєвою перешкодою на шляху появи праці такого типу раніше була тривка колоніальна практика фейкlorу, наслідком якої є також утрата чималої кількості народнописаних зразків і можливих інформаторів. Робота зі стрілецькими нарративами, реалізована в низці праць, та власна збиральницько-експедиційна практика авторки, що вийшла за рамки лише стрілецького фольклорного різновиду, чи й домашнього архіву, де чимало записів, суттєво поповнили матеріали Архіву Інституту народознавства НАН України, кафедри української фольклористики Львівського національного університету імені Івана Франка і в результаті спонукали до розширення наукового фокусу, пошуку тих методологічних універсалій, котрі б уможливили прочитання ХХ ст. як цілісного єдиного нарративу про війну/катастрофу.

Цією на укр о в о ю унів ерсалією потрактовано фольклорний концепт, що як постійний знак свідомості мобільно і продуктивно інтегрується в етноконстанти фольклорного світу (с. 15). Для аналізу картини світу у ХХ ст. дослідниця виокремлює із фольклорних текстів ряд концептів у кількості дванадцяти, що (і це об’єктивно доведено впродовж праці) працюють системно, формують мережу у-к онце птосферу. У центрі презентованої семіотичної моделі фольклорного образу світу позначений універсально-екзистенційний концепт

“війна”, навколо якого й у різноманітних структурно-семантичних зв’язках із яким перебувають інші універсально-екзистенційні концепти: “смерть” – “не/життя”, “молитва”/“віра”, емотивні “страх”, “туга”, “сум”/“не-радість”, персонажні “мати”, “ворог”, просторові “дім” (“хата”, “церква”, “село”), “неволя”, “могила”, “Україна”/“батьківщина” (с. 194–195). До того ж ураховано й полярні когнітивні ідентифікатори картини світу “свій” – “чужий”/“інший”, особливо виразні в середовищах у ситуації сутнісного напруження.

Застосування мотивемного підходу й практики фольклорного покажчика в монографії увиразнило змістові коди виокремлених концептів компаративно та історико-типологічно. Водночас такий підхід задіяно як оптимальний спосіб аналізу фольклорних текстів та їх структур, а ширше – для укладання національного “словника традиції” (с. 233), щоб і “на його основі вивчати динаміку фольклорної системи як цілості” (с. 233) і в межах однієї жанрово-тематичної групи, і в зіставленні різних жанрово-тематичних груп фольклору (с. 234). “Системний покажчик мотивем і мотивів української соціально-побутової лірики” О. Кузьменко, що вперше був опублікований 2013 р., а також уміщений у “Додатках” розвідки, – вдала авторська пропозиція.

Дослідниця трактує науково значущу проблему структурування досвіду/ історичного минулого у фольклорному зразку. Епізод є модулем у структурі фольклорного нарративу, мобільною константою в різних його жанрах – спог адах-мемора та х, спог адах-фабулатах, перек азах – із різним семантично-ф ункціональним навантаженням.

Фатум вояка епохи катастрофізму охоплює трьома концептами: війна, молитва й смерть, к ожен із яких презентовано рядом мотивем, мотивів та аломотивів. Концепт війни пов’язаний із чотирма групами мотивем, і в кожній із них реконструйовано спектр мотивів та аломотивів. До того ж залучено різножанрові твори, де концепт

збагачується ще й сенсами конкретного жанру – рекрутської пісні, героїчної думи, меморату про Першу світову війну тощо. Цікаво бачити разом із дослідницею входження архаїчних елементів з давніших жанрів у нові, як це було з архетипним образом пташки-вісника (с. 245) чи астральних знаків (с. 248), коли вони “типізують фольклорну картину “світової катастрофи” (с. 249).

У результаті ретельного мікроаналізу фольклорних творів авторка відкриває монументальну виразність й етнічну маркованість дрібних образів-деталей, через які в тексті оприявнюється концепт чи то війни, чи то смерті. Наприклад, таким “новелістичним соколом”, лейтмотивним образом-деталлю, що рухає сюжет фольклорної історії, постає образ кулі (с. 257–261). Окрім метонімічних значень війни, визначено ще й персоніфіковані, що функціонують насамперед у повстанських фольклорі – через образ дівчини-воячки, війни рум’янолицької, у генезі яких убачають напівміфічну “Красную Пані”. Пригадую в цьому контексті новелу повстанського автора Зиновія Матли “Марунин Чугайстер”, де концепти України і війни репрезентовано через образ жінки-суперниці, перед котрою навіть безсилі чари карпатської бабусі-відунки.

Спостереження над функціонуванням мотивем, мотивів та ал омотивів, пов’язаних із концептом “молитви”, можуть придатися й літературознавцю, який досліджує стрілецьку, упівську літературну творчість із погляду жанру й екзистенційної проблематики. Аналіз текстів увиразнює й психологічно-чуттєві параметри буттєвого стану війни, що його донесла до наших днів колективна пам’ять, розкриває спектр екзистенційних значень смерті – від фатальної, тотальної, до героїчної, коли присутня настанова української людини на осмислене буття.

Морально-етичні координати дискурсу катастрофізму у фольклорі ХХ ст. дослідниця прочитує через етично-моральну дихотомію “добро – зло”, утілену в такій парі антропосуб’єктів як “мати” і “ворог”, де кожен з означених

антропосуб’єктів має власний ланцюг конкретних значень – образних, формульних, мотивних тощо. Для уточнення значень залучено також родові характеристики (епічні, ліричні, сатиричні) та історико-політичний контекст творів. Семи “людина”/“нелюд”, “москаль”, “кат”, “освободитель” та епітети “лютий”, “червоний”, “вражий” маркують етичні нюанси семантичного поля фольклорного тексту про ворога.

У вихорі геополітичних зсувів посилюється екзистенційне значення материнської опіки, загалом сам концептуальний образ матері ще більше сакралізується й стереотипізується. Це – константа фольклорного образу світу українця. Матір-берегиня прощає свого сина в мить розлуки, плаче за ним чи просить Бога про збереження його життя, уособлюючи мирний простір, цінності буття на протигагу танатичному руйнуванню світу, традицію добра. Підмічено, що у ХХ ст. фольклор закріплює новий канон у значенні образу матері. Ідеться про активну оборонительку, сильну жінку. На прикладі солдатської пісні, стрілецької балади, повстанської пісні конструюється нова семантика образу (с. 395). Інші нові соціальні ролі матері, відстежені у фольклорі нового часу, – “мати-соратниця сина”, “мати-засланка”, “мати-підпільниця”. Загалом маємо відповідність фольклорного мислення імперативам українських національно-визвольних змагань ХХ ст., за якими жінка також ставала суб’єктом історії, рівноцінним партнером мужчини в боротьбі. Художня література того часу подає яскраві приклади сильного й самостійного жіноцтва – матерів, дочок, юнок, захоплених ідеєю чину. У цій семантичній точці концепт матері корелює з концептами батьківщини й дому.

Емоційну атмосферу українського фольклору ХХ ст. окреслено в розділі п’ятому, тут зафіксовано негативні екзистенціали туги, суму, страху й позитивний – радість. Цікаво, що у фольклорній картині світу сучасності переживання виходять за рамки

локального/приватного емоційного життя, супроводжуючи насамперед соціальний, політичний досвід суб'єкта фольклорної історії, увиразнюють геополітичну катастрофу в індивідуальному форматі, доповнюючи семантику всіх інших концептів зі сконструйованої концептосфери. Образна архаїка водночас не затирається, навпаки, формульність ціує дискурс.

“По літико-соціальні думки” (М. Драгоманов) українця про свій простір у фольклорі катастрофізму пов'язані насамперед із ситуацією його втрати – вимушеного покидання чи руйнації. Мотиву дороги визначено вузловою у творах про виселення (с. 521). У русі від отчого порога, хати й церкви, які потрактовуються прообразом малої батьківщини, часто в дорозі окреслюються топоси батьківщини більшої: “<...> З Підзамча поїзд рушив, у Костополі зупинив <...>” (с. 522), окреслюються “наші” й “чужі” люди, місця, простори, рух від “волі” до “неволі”, “долі” і “недолі”.

Потужним історіософським значенням наділена концептуальна пара “могила” – “Україна”, що її осмислено як мережеву зі складним нашаруванням значень – і

негативних, і позитивних. Генетично виходячи з козацької могили-топосу втраченої Козацької державності, у новітньому визвольному фольклорі Першої світової війни трансформувалась у семи втраченої України, заснуло військо, готового прокинутися за історичної необхідності, акумульованої слави і волі. Тож у концепті могили сенс національної пам'яті ускладнюється й вивершується оптимістичним історіософським сенсом воскресіння національної свободи, коли оживають відповідні рівні значень інших концептів зазначеної концептосфери.

Розвідка вражає ретельністю пошуку й систематизації матеріалу, обсягом, науковою вагомістю та новизною джерельної бази, її об'єктивною стереометричною презентацією на перетині методологій різних галузей гуманітаристики, інших національних фольклорів, художньої літератури. Запропонована модель концептосфери в прочитанні української фольклорної картини світ у ХХ ст. як дискурсу катастрофізму у має безсумнівну фольклористичну та міжгалузеву перспективу.

Отримано 21 жовтня 2019 р.

Ірина Роздольська
м. Львів

Передплачуйте

СЛОВО *i* ЧАС

– єдиний академічний

літературознавчий журнал

про українську та світову літературу.

Передплатний індекс – 74423.

Архів на Web-сторінці за адресою:

<http://il-journal.com>

